

АВРАМЕНКО Анатолій

керівник науково-дослідницького центру
Краснодарської регіональної організації «Співдружність Кубань–Україна»

ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС ЯК ТИП ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ (ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ПРОПОЗИЦІЇ)

Автор статті аналізує типи історичних атласів енциклопедичного рівня. Особливу увагу приділяє досвіду створення історичних атласів в СРСР, Росії, Україні, Білорусі, Великобританії, США. У розвідці запропоновано ідею створення енциклопедичного атласу «Українці Росії: Історико-культурний атлас».

Ключові слова: історичний атлас, історико-культурний атлас, історична картографія, енциклопедія.

Перед тим, як розпочати аналіз історичних атласів, що відповідають критеріям енциклопедичного видання, варто визначити поняття історичної картографії, що досі викликає плутанину. Ще у 1974 р. один із провідних фахівців СРСР у галузі історичної географії, історії картографії та картографічного джерелознавства Л. А. Гольденберг звертав увагу на те, що «часто ошибочно смешивают понятия “историческая карта” и “старинная географическая карта”, так же как подменяют термины “историческая картография” и “история картографии”. Между тем существо исторической карты проявляется в ее историографической значимости, а старинная (ранняя, древняя) географическая карта отличается от старинной исторической карты, точно так же как и любая современная специальная (тематическая) карта, в том числе и историческая, от общегеографических»¹.

Незабаром у Московському університеті була опублікована стаття нідерландського професора К. Кумана про сучасні дослідження у галузі історичної картографії², де насправді йдеться про старовинну картографію (тобто про історію картографії). Це змусило Л. А. Гольденберга, Д. В. Деопіка та О. В. Постнікова в спільній допові-

---

¹Гольденберг Л. А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. 1974. № 7. С. 34.

²Куман К. Современные исследования в области исторической картографии и их значение для истории культуры и развития картографических наук // Пути развития картографии: Сборник, посвященный 70-летию профессора К.А. Салищева. М., 1975. С. 107–121.

ді на VIII Міжнародній картографічній конференції у Москві (3–10 серпня 1976 р.) докладніше витлумачити цю різницю: необхідно розрізнити дві наукові дисципліни: історію картографії як історію науки «об отображении и исследовании пространственного размещения, сочетаний и взаимосвязей явлений природы и общества (и их изменений во времени) посредством особых образнозначковых моделей – картографических изображений» та історичну картографію як галузь «тематической картографии, разрабатывающей и изучающей теорию и методы создания и использования специальных исторических карт и атласов, которые отражают на базе современных исследований конкретную и многообразную социальную жизнь, начиная с появления человеческого общества до его современного состояния. Таким образом, история картографии должна включать историю географической карты (и картографического производства), историю теоретических идей и методов картографической науки. Содержанием исторических карт является пространственное изображение исторических явлений, процессов и событий, характеризующих определенный период истории, а также показ географической обстановки, современной историческим событиям. При составлении исторических карт используются многочисленные документальные материалы, в том числе и старые карты в качестве исторического источника. В истории науки под старыми картами понимаются любые общегеографические и тематические карты, утратившие оперативное значение, но представляющие исторический интерес. [...] Такое значение терминов исторические и старые карты принято в СССР и Рабочей группой по истории картографии Международной картографической Ассоциации»³.

Ці ідеї знайшли теоретичне обґрунтування в працях найбільшого в СРСР фахівця у галузі історичної картографії Б. Г. Галковича. Узагальнюючи досвід власної роботи і своїх колег, на Другій Всесоюзній конференції з історичної географії Росії в Москві (25–26 листопада 1980 р.) він зауважив: «В результате возникает новая модель – историческая карта, которая получает значение материализованного итога конкретного исторического исследования, а шире – значение материализованного итога взаимосвязи между историческими и картографическими знаниями»⁴.

Проте такі чіткі визначення не призвели до однакового розуміння суті історичної картографії, в чому можна переконатися, порівнявши визначення цього предмета в різних енциклопедіях. Наприклад, В. С. Кусов представляв його відповідно до уявлення Л. А. Гольденберга і його однодумців⁵, а О. Є. Маркова писала: «ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ – спеціальна історична дисципліна, що займається укладанням істор. карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії»⁶, тобто

³Гольденберг Л. А., Деопик Д. В., Постников А. В. Методы использования карт в исторических исследованиях. М., 1976. С. 7–8.

⁴Галкович Б. Г. Историческая картография: предмет, метод и возможности // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 85.

⁵Кусов В. С. Карты исторические // Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия в пяти томах. Т. 2. М., 1996. С. 516; Он же. Исторические карты // Большая Российская энциклопедия. Т. 12. М., 2008. С. 121–123.

⁶Маркова О. Є. Історична картографія // Енциклопедія історії України. Т. 3. К., 2005. С. 560.

вона не бачила різниці між історією картографії та історичною картографією. В польській науці також існують різні розуміння. Наприклад, один із провідних фахівців з історичної географії Ян Тишкевич під історичною картографією розуміє дисципліну, що досліджує старовинні мапи⁷ (що за Л. А. Гольденбергом є предметом не історичної картографії, а історії картографії), а також окремо називає «історичні карти, створені істориками» (саме це і є історична картографія в нашому розумінні). Водночас заступник директора Інституту геодезії й картографії (у Варшаві) Беата Конопська розуміє предмет і завдання історичної картографії так, як їх схарактеризували свого часу Л. А. Гольденберг і Б. Г. Галкович⁸. Це – поширене явище: в англійській літературі *historical atlas* може бути і збіркою старовинних картографічних джерел⁹, і старовинним атласом (будь-якої тематики, не обов'язково історичної), і справжнім історичним атласом – сучасною картографічною реконструкцією історичних подій. Така термінологічна плутанина дезорієнтує читача, але є певна наукова традиція, від якої непросто відмовитися. Автор статті підтримує дефініцію Л. А. Гольденберга і Б. Г. Галковича.

Згідно з визначенням Т. Г. Сваткової, «атлас – это географическая энциклопедия, концентрирующая знания и представления о местности и жизни общества», где «серии карт позволяют установить взаимосвязи, взаимозависимости и взаимообусловленности самых различных явлений»¹⁰. Така дескрипція відображає радше ідеал. На практиці далеко не кожен атлас відповідає енциклопедичному рівню. Це залежить від обсягу і призначення атласу, ступеня його повноти і фундаментальності. Т. Г. Сваткова нижче пропонує саме науково-довідкові атласи «считатъ картографическими энциклопедиями, отличающимися большой полнотой и подробностью. [...] Можно сказать, что такие атласы служат известным мериллом общего развития, науки и культуры страны»¹¹.

Якщо тривалий час «создание собраний однотипных по содержанию карт было сравнительно простым делом»¹², то з часом відбувалася диференціація атласів, їхній якісний рівень почав суттєво відрізнятися. Атласи, створені одним автором на аматорському рівні (наприклад, чорно-білі атласи англійського історика М. Гілберта¹³,

⁷Tyszkiewicz J. Geografia historyczna: zarys problematyki. Warszawa: DiG, 2014. S. 50.

⁸Конопська Б. Еволюція концепції польських наукових історичних атласів у XIX–XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 12. Київ, 2012. С. 124.

⁹Наприклад: Hayes D. Historical atlas of the Pacific Northwest: maps of exploration and discovery British Columbia, Washington, Oregon, Alaska, Yukon. Seattle (Washington, USA): Sasquatch books, 2000. 208 p.

¹⁰Сваткова Т. Г. Атласная картография. М., 2002. С. 3.

¹¹Сваткова Т. Г. Атласная картография. М., 2002. С. 8.

¹²Чуркин В. Г. Атласная картография. Л., 1974. С. 3.

¹³Наприклад: Gilbert M. Recent History Atlas: 1870 to the Present Day. 2nd ed. London, 1967; Gilbert M. British History Atlas. London, 1968; Gilbert M. The Dent Atlas of the First World War. Dorset Press, 1970; Gilbert M. Russian History Atlas. New York, 1972; Gilbert M. Jewish History Atlas. London, 1973; Gilbert M. Atlas de la Historia Judia. Lasser Press Mexicana, S. A. México, 1979; Gilbert M. Atlas del conflicto arabe-israeli. La Semana Publicaciones. Jerusalem. 1979; Gilbert M. Atlas of Russian History. 3rd ed. New York, 1993; Gilbert M. The Routledge atlas of the First World war. The Complete History. 2nd ed. London, 1994; Gilbert M. Routledge

що багаторазово видавалися різними мовами) зовсім іншого рівня порівняно з творами, підготовленими великим колективом кваліфікованих фахівців за єдиною програмою і що пройшли якісну наукову експертизу.

Особливим типом енциклопедичного твору науково-довідкового характеру є національні атласи, які є офіційним державним виданням багатоцільового призначення. Саме такі твори демонструють ступінь картографічної вивченості країни, створюються провідними фахівцями і концентрують в собі наукові досягнення в дослідженні своєї батьківщини. Вперше такий атлас з'явився у Фінляндії (1899 р.). Напередодні Другої світової війни подібні твори мала більшість європейських держав, а в подальшому Комісія Національних атласів Міжнародного Географічного Союзу розробила єдину програму і рекомендації по розробці їх змісту для забезпечення максимальної сумісності. Однак історичний розділ в таких атласах уніфікувати неможливо, бо історія кожної країни унікальна. Крім того, кількість історичних карт у національному атласі залежить від наявності фахівців з даної проблематики в державі та від того, яку увагу приділено вивченню власної історії, а також від ідеологічних пріоритетів.

Скажімо, в Національному атласі Болгарії історичний розділ невеликий¹⁴, хоча історія державності тут набагато триваліша, ніж в Росії чи Україні. При цьому укладачі повідомляють, що розділ містить 18 карт на 7 сторінках¹⁵, що не відповідає дійсності, тому що на останній сторінці поміщено зразки не історичних, а географічних і топографічних карт 1843, 1863, 1880 (австрійська і російська карти), 1913, 1935 рр. і два фрагменти сучасних топографічних карт без зазначення дати (фактично вони ілюструють не історію країни, а розвиток способів картографування). Якщо вилучити ці 8 зображень, залишається 10 карт. Однак в попередньому розділі, де містяться загальногеографічна карта і карти адміністративно-територіального поділу, на с. 7 поміщена карта «Адміністративний поділ 1880, 1887, 1901, 1934, 9.IX.1944, 1947 і 1959 р.», що членується на 8 окремих карт, які статично показують стан цього поділу на відповідну дату. Тому, насправді, в атласі щонайменше 11 історичних карт.

Зміст карт історичного розділу не можна визнати вдалим. Вони не найкращим чином передають динаміку історичного процесу: дві карти, присвячені Першому і Другому Болгарським царствам (681–1018 та 1185–1393/6 рр.), хаотично і фрагментарно подають матеріал, що охоплює зародження, розквіт і загибель державності (в масштабі 1: 3 500 000). Приміром, у радянському «Атласі історії середніх віків», що є не науково-довідковим, а навчальним, на трьох окремих картах зображено історію Болгарії в VII–X ст., у кінці XII – XIII ст., а також у XIV ст.¹⁶. Крім цього, на сторінках 5, 7, 10, 15, 18–19, 23, 25 та 42 міститься додаткова інформація до цих самих періодів на більш загальних картах.

Atlas of Russian History. 3rd ed. New York, 2003; Gilbert M. The dent atlas of the Holocaust. London, 2005; Gilbert M. The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict. 8th ed. London and New York, 2005; Gilbert M. The Routledge Atlas of American History. 5th ed. London and New York, 2006.

¹⁴Атлас Народна република България / Институт по картография., София, 1973. С. 12–18.

¹⁵Атлас Народна република България / Институт по картография., София, 1973. С. 11.

¹⁶Атлас истории средних веков. 2-е изд. / Под общ. ред. Е. А. Косминского и А. П. Левандовского. М.: ГУГК, 1959. С. 14, 41.

Занадто спресувавши свою середньовічну історію, болгарські картографи вважали за краще в Національному атласі помістити дуже докладні карти (в масштабі 1: 1 500 000), що показують Вересневе повстання 1923 р., збройну боротьбу болгарського народу в 1941–1944 рр. проти правлячого режиму і встановлення влади народної демократії, що повинно було сподобатися як партійним вождям у Софії, так і їхнім кураторам у Москві. При цьому поза увагою опинилися Балканські війни 1912–1913 рр. (відтворено лише місця основних битв і політичні підсумки воєн, натомість перебіг військових дій відсутній), участь Болгарії в Першій світовій війні, захоплення болгарськими військами у 1941 р. (в союзі з гітлерівською Німеччиною) територій Югославії та Греції, соціально-економічний і культурний розвиток країни в 1878–1944 рр. Такий розділ не відповідає рівню науково-довідкового енциклопедичного атласу, але цілком зрозумілий з погляду ідеологічних пріоритетів того часу.

Інакше вирішили проблему змісту історичних карт укладачі Національного атласу Росії, що був створений в іншу історичну епоху. З огляду на величезну територію країни і багатющий матеріал, що відображає її історію в картах, атлас видали в чотирьох томах. У першому з них подано загальну характеристику території, де є карти, що ілюструють історію з I ст. н. е. та етапи формування державної території, а також топографічну вивченість РРФСР до 1956 р.¹⁷. Другий і третій томи присвячені природі, екології, населенню та економіці, а четвертий – історії та культурі країни¹⁸. Концепція і Програма останнього складалася Федеральною службою геодезії і картографії Росії, Федеральним агентством геодезії і картографії Росії, Інститутом російської історії Російської академії наук, Російським науково-дослідним інститутом культурної і природної спадщини імені Дмитра Лихачова. Директор останнього (Ю. О. Веденін) був головним редактором тому. Відповідальними редакторами були Є. М. Регентова (розділ «Історія») і Є. Н. Лазарева (розділ «Культура»). У розробці спеціального змісту карт 4 тому, текстового матеріалу, консультуванні та рецензуванні брали участь відомі фахівці: Я. Є. Водарський, М. Є. Бичкова, А. В. Дьомкін, Є. І. Долгов, А. І. Єльчанінов, Г. П. Золотарьова, Е. Г. Істоміна, В. М. Кабузан, В. В. Сєдов та ін.

Здавалося б, у результаті мало з'явитися найбільш повне зібрання карт енциклопедичного рівня, що всебічно відображають історію та культурну спадщину країни. Другий розділ, дійсно, вперше репрезентує картографічні результати плідної роботи Інституту культурної і природної спадщини. Проте багато історичних карт виконано на рівні шкільної картографії. Ймовірно, це пояснюється тим, що Є. М. Регентова десятиліттями редагувала і готувала до друку атласи для середньої школи, дуже мало змінюючи їхній зміст. На жаль, не здогадалися залучити консультантом досвідченого ветерана історичної картографії Б. Г. Галковича¹⁹, який міг би звернути увагу на численні недоліки карт і вказати шляхи їх усунення.

¹⁷Национальный атлас России. В 4 т. Т. 1. Общая характеристика территории. М., 2004. С. 16–46.

¹⁸Национальный атлас России. В 4 т. Т. 4. История. Культура. М., 2009. 496 с.

¹⁹Див.: Авраменко А. Борис Гесселевич (Григорьевич) Галкович как историк-картограф // Историко-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 12. К., 2012. С. 192–235.

Багато що в історичному розділі виявилось непродуманим (отже, не відповідає рівню науково-довідкового енциклопедичного атласу). Наприклад, на с. 43 поміщено малюнок XIX століття (без вказівки авторства, джерела і дати) «Олег перед Царьградом», на якому зображено обладунки, корони й одяг, що були витворені фантазією художника. Такого ж характеру анонімні розважальні ілюстрації, що приймаються в середній школі, але нічого не дають для наукового осмислення теми карти, трапляються і далі: «Ярослав Законодатель (1019–1054 гг.)» (с. 44), «Завещание Владимира Мономаха детям» (с. 45) і т. д.

Відповідно до старих традицій шкільної картографії позначено уявні кордони Тмутороканського князівства, що простягаються на сході аж до Цемеської бухти і району Приморсько-Ахтарська (с. 45), хоча ці фантазії не підтверджують ні письмові, ні археологічні джерела.

Дивне враження справляє інформація про володіння німецьких хрестоносців у Прибалтиці. На с. 52 під написом «Тевтонский орден» в дужках зазначено – (до 1230 р.). Хоча в тому році він тільки почав завойовувати землі прусів. На тій же карті написи «Тевтонский орден» і «Ливонский орден» представлені як рівнозначні, хоча, насправді, після розгрому литовцями Ордена мечоносців, його залишки ввійшли до складу Тевтонського (або Німецького) ордену і перетворилися на його відділення в Лівонії (*Domus sancte Marie Theutonicorum in Lyvonia, Dutscher orden to Lyffland*), що стало згодом самостійним Лівонським орденом.

Територію між річками Кубань і Лаба з другої половини XVI ст. представлено як частину Росії, про що свідчить чітко окреслений державний кордон (с. 65, 66, 70, 73 та ін.); це цілком узгоджується з давньою традицією шкільної картографії. Насправді, ці землі були приєднані до Росії лише після створення Лабінської лінії в 1839–1840 рр., все інше – плід фантазій, пов'язаних з уявним «добровільним приєднанням» адигів до Росії внаслідок одруження Івана IV з дочкою одного з кабардинських князів. Самі кабардинські князі лише стали васалами російського царя в надії на його допомогу в боротьбі проти Кримського ханату. Ніякого реального російського контролю над ними в той час не було.

Неправильно також представляти землі донських і яйцьких козаків як частину державної території Росії в XVI–XVII ст., оскільки самі козаки постійно підкреслювали свою незалежність і службу царю пояснювали лише своєю власною волею. Спроби Москви встановити контроль над козаками призвели до їх найактивнішої участі в подіях «Смутного часу». Вперше донські козаки присягнули цареві після придушення повстання під проводом Степана Разіна в 1671 р, але і після цього їхні землі можна розглядати лише як васальну територію (що й необхідно було показати засобами картографії). Навіть після жахливого розгрому донського козацтва каральними військами Петра I під час придушення повстання під проводом Кондратія Булавіна взаємини з козаками здійснювалися через Колегію іноземних справ (як з васалами) і тільки від 1721 р. – через Військову колегію, що означало остаточне підпорядкування козаків російському державному апарату.

Настільки ж невірно на карті «Российское государство в XVII в.» (с. 70–71) Чукотка і Камчатка показані серед територій, приєднаних до Росії до 1689 р. Це також

давня хибна традиція російської шкільної картографії. Насправді, початком приєднання Камчатки до Росії була експедиція В. В. Атласова 1696–1699 рр., а війни проти непокірних чукчів тривали багато десятиліть у XVIII ст., що докладно висвітлено в докторській дисертації та публікаціях новосибірського історика А. С. Зуєва²⁰. Навіть вказівки Сенату «немирных чукч военною оружейною рукою наступить, искоренить вовсе», «всех безо всякого милосердия побить и вовсе искоренить», не призвели до бажаного результату. Фактичним визнанням військової поразки Росії було виведення солдат, козаків і цивільного населення, а також ліквідація Анадирського острогу в 1771 р. (форпосту російської влади на північному сході Сибіру). За даними А. С. Зуєва тільки після 1778 р. почалося поступове оформлення договірних відносин про прийняття чукчами російського підданства, але навіть у середині XIX ст. у Зводі законів Російської імперії чукчів вважали народом, «не вполне покоренным», які «платят ясак, количеством и качеством какой сами пожелают». Тому показ Чукотки в «Національному атласі Росії» як російського володіння вже в XVII ст. лише відображає фантазії радянської пропаганди про уявне добровільне приєднання народів Сибіру і Далекого Сходу до Росії.

Радянська епоха в історичному розділі цілком відповідає уявленням кінця 1980-х років, немов не було безлічі публікацій про масові репресії та голодомори. Це цілком узгоджено із сучасними спробами нинішньої російської влади вибудувати нову ідеологію, химерно поєднуючи імперські та комуністичні традиції²¹. Саме тому зараз офіційне свято – День працівників органів державної безпеки РФ – відзначають 20 грудня, коли було створено перший каральний орган більшовицької влади – Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК). Ще недавно це свято (офіційно встановлене 3 квітня 1995 р.) називали «Днем чекіста», а нині це професійне свято для співробітників Федеральної служби безпеки (ФСБ), Служби зовнішньої розвідки (СВР), Федеральної служби охорони (ФСО) і Головного управління спеціальних програм Президента РФ. Всі перелічені спецслужби відносно недавно належали до складу Комітету державної безпеки (КГБ) СРСР, на правах головних управлінь. Підкреслюючи генетичний зв'язок цих органів не з дореволюційними спецслужбами, а з радянськими каральними органами, влада сучасної Росії чітко демонструє свої моральні і політичні пріоритети. Вони виглядають так само дивно, як у сучасній Німеччині офіційно святкували би День гестапо або День ветеранів СС.

Тому не варто дивуватися, що в Національному атласі Росії повторюють штампи радянської пропаганди. Так, на карті «Установление Советской власти в Рос-

---

²⁰Зуев А. С. «Немирных чукчей искоренить вовсе...» // Родина. М., 1998. № 1; Он же. Крайний Северо-Восток Сибири во второй половине XVII – первой четверти XVIII вв. Новосибирск, 2002; Он же. Присоединение крайнего Северо-Востока Сибири к России: военно-политический аспект. Вторая половина XVII – XVIII век. Автореферат дисс. ... д.и.н. Томск, 2005; Он же. Присоединение Чукотки к России (вторая половина XVII – XVIII век). Новосибирск, 2009.

²¹Авраменко А. М. Деякі наслідки панування комуністичного режиму в сучасній Росії та становище української національної меншини // Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний період та під час Другої світової війни: причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 5–6 листопада 2011 року. К., 2012. С. 293–307.

сии» (с. 154) Українська Центральна Рада в Києві позначена синім прапорцем, що показує «місцезнаходження антибільшовицьких “урядів”», а Фінляндія отримала незалежність за декретом Ради Народних Комісарів 18.XII.1917 р., немов це був акт доброї волі більшовиків. Насправді, як відомо, День незалежності Фінляндії відзначають 6 грудня, коли фінський парламент проголосив незалежність своєї країни і звернувся до урядів іноземних держав (зокрема й до Установчих зборів Росії, які ще не були скликані) з проханням про визнання політичної незалежності і суверенітету. Безсилий цьому перешкодити уряд В. І. Леніна 18 (31) грудня 1917 р. лише визнав (а не надав) незалежність Фінляндії.

Рецидивом більшовицького сприйняття Громадянської війни є написи на лінії фронту: «войска белополяков» і навіть «ПЕТЛЮРА» (замість Армії УНР), стрілки і лінії фронтів всіх супротивників більшовицького режиму пофарбовані тільки синім кольором, нібито всі вони були білогвардійцями (с. 160). Зрозуміло, поняття «білополяки» тут виглядає абсурдом, бо Польща боролася за свою незалежність, а не за білогвардійську ідею «єдиної і неподільної Росії». У легенді безапеляційно стверджується, що «Лінія Керзона – східний кордон Польщі», хоча вона ніколи в такому вигляді не існувала, а була лише рекомендована 8 грудня 1919 р. Верховною радою Антанти як східний кордон Польщі, а потім зазначена в ноті міністра закордонних справ Великобританії лорда Дж. Н. Керзона, направленої у Москву 11 липня 1920 р., що вже робить безглуздом вживання цієї назви, тому як події на карті охоплюють березень 1919 р. – березень 1920 р.

Крім некваліфікованого наукового редагування, ця карта наочно демонструє і мінуси сучасної комп'ютерної картографії: значно здешевлюючи процес підготовки атласу, вона спотворює контури, переносить помилки з інших основ. Так, на ній зовсім абсурдно показано кордон між Туреччиною і Болгарією (в такому вигляді він ніколи не існував); дуже спотворені контури острова Кіпр; на р. Євфрат зображені турецьке водосховище Кебан, створене в 1974 р, і сирійське водосховище Ель-Асад (Табка), що з'явилося в 1973 р, причому в останньому випадку річка Євфрат чомусь прокреслена по акваторії водосховища. На р. Кура на території Азербайджану зображено Мінгечевірське водосховище (ще недавно воно називалося Мінгечаурським), що з'явилося у 1953–1959 рр. Та ще більше «пощастило» червоному Туркестану. Тут ми несподівано бачимо Токтогульське водосховище на р. Нарин (нині в Киргизстані), що існує з 1973 р., Шардарінське (Чардарінське) водосховище (на р. Сирдар'я на стику кордонів Казахстану та Узбекистану), яке існує від 1966 р., велике безстічне озеро Айдаркуль (утворене 1969 р. як штучне водосховище на захід від попереднього), Фархадське водосховище, що з'явилося в 1947 р. також на р. Сирдар'я (нині в Согдійській області Таджикистану). Не відстав і емір Бухарський: в його володіннях показано Нурекське водосховище на р. Вахш (нині в Таджикистані), яке, насправді, з'явилося в 1972 р. Перелік подібних безглузких помилок, неприпустимих у Національному атласі країни, можна продовжувати й далі. Впровадження комп'ютерних технологій начебто істотно спростило процес підготовки карт, але разом з тим чимало картографічної продукції видається зі спотвореннями, які пояснюємо тепер не міркуваннями секретності, а прагненням

швидше отримати прибуток на шкоду якості. Якщо вважати, що Національний атлас – «своєрідна візитна картка країни»²², то залишається лише констатувати кризу картографії в Росії як вияв загального занепаду країни.

Не розуміючи істинного значення картографії, керівники держави часто передавали Головне управління геодезії і картографії з одного відомства в інше, у 1991 р. перепідпорядкували його Раді міністрів РРФСР, але в тому ж році воно перейшло в підпорядкування Міністерству екології та природних ресурсів. У 1992 р. при Міністерстві був утворений Комітет з геодезії і картографії, проте тоді ж він був реорганізований в самостійну Федеральну службу геодезії і картографії Росії. У 2004 р. було організовано Федеральне агентство геодезії і картографії чомусь при Міністерстві транспорту РФ, нібито іншим відомствам карти і атласи були тепер непотрібні. Ця ідея була явно хибною, і Указом Президента РФ від 12.05.2008 № 724 та Постановою Уряду РФ від 05.06.2008 № 431 картографічну службу передали у відання Міністерства економічного розвитку і торгівлі РФ (з травня 2008 р. – Міністерство економічного розвитку). Немов намагаючись позбутися від непотрібної іграшки, вищі чиновники Росії перекидали картографічне відомство один одному. Указом Президента РФ від 31.12.2008 Федеральне агентство геодезії і картографії було скасовано з 1 березня 2009 р. та його функції передано Федеральній службі державної реєстрації, кадастру і картографії (реорганізованої Росреєстрації). Вже з назви нового відомства помітно, що картографію «пристебнули», але навряд чи це пішло на користь картографії та державі. Тому не дивно, що при зростаючій кількості атласів падіння якісного рівня набуло незворотного характеру, бо з часом країна втрачає ветеранів, знання і досвід яких залишилися незатребуваними.

Інші проблеми постали перед творцями Національного атласу України. В умовах здобуття незалежності було потрібно повністю змінювати зміст історичних карт, в той час як історики виробляли нові парадигми і концепції. На жаль, роботу над фундаментальним Атласом історії України, яку багато років провадили в Інституті історії АН УРСР, було припинено. Ініціативу створення принципово нової серії історичних атласів, що відображають історію українських земель з найдавніших часів, взяв на себе київський картограф Ю. І. Лоза. Будучи головним редактором приватного картографічного видавництва «Мапа», він розробив концепцію «Великого Історичного Атласу України», проте спочатку були видані атласи для середньої школи. Фактично їхній зміст значно перевищував рівень шкільної програми, що дозволяло використовувати карти в науковій роботі. Успіх цього проекту незабаром призвів до появи іншої серії атласів з історії України, підготовленої приватним «Інститутом передових технологій», а ще пізніше з'явилася третя серія ДНВП «Картографія». Однак передові позиції займає група картографів видавництва «Мапа», очолювана Ю. І. Лозою, яка опублікувала перший том з тритомного «Великого Історичного Атласу України»²³, робота над яким триває.

²²Сваткова Т. Г. Атласная картография. М., 2002. С. 3, 47; Снакин В. В. Визитная карточка страны // Использование и охрана природных ресурсов в России. Бюллетень. 2004. №4. С. 92–97.

²³Історичний атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) /

Не маючи можливості очікувати завершення такої грандіозної роботи, тривалої через відсутність державної підтримки, Інститут географії НАН України, на чолі з членом-кореспондентом НАН України (з 2009 р. – академік) Л. Г. Руденком, повинен був знайти оптимальне рішення, щоб завершити створення Національного атласу України. При відсутності таких значних фінансових можливостей, як у Росії, країна все ж отримала чудовий атлас, який по праву можна вважати візитною карткою країни. Він був виданий в одному томі, але має більший формат, ніж у російського атласу, набагато менша територія і раціональне співвідношення карт і супроводжуваних текстів уможливили у відносно невеликому історичному розділі (34 сторінки)²⁴ помістити 74 карти. Крім цього, в розділі «Загальна характеристика» вміщено 4 карти, що висвітлюють результати виборів президентів України в 1991–2004 рр. і виборів до Верховної Ради в 1998, 2002 і 2006 рр. У розділі «Населення та людський розвиток» також представлено 9 карт, що містять історичну інформацію: «Зміна чисельності населення» (с. 250), «Густота населення» (7 карт, що показують ситуацію на 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр., на с. 250) і «Міста (час виникнення та адміністративний статус)» (с. 260–261). Таким чином, можна вважати, що в сумі атлас містить 87 історичних карт.

Для порівняння зазначимо, що в історичному розділі 4-го тому Національного атласу Росії на 198 сторінках вміщено 180 карт, 4 плани стародавніх міст, 12 планів битв (один з них показує окремо 3 фази Полтавської битви). При цьому період після розпаду СРСР представлено лише однією картою, яку не можна визнати історичною («Федеративное устройство Российской Федерации») – мабуть, укладачі атласу не знайшли історичних подій з 1991 р., якими Росія могла б пишатися.

Авторами історичних карт Національного атласу України були відомі фахівці: О. Д. Бойко, Ю. В. Болтрик, С. Б. Буйських, Л. В. Войтович, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, О. М. Дзюба, М. Г. Дубик, Г. Г. Єфіменко, Л. Л. Залізник, Г. Ю. Івакін, Я. Д. Ісаєвич, Я. Б. Книш, О. Г. Корвін-Піотровський, О. О. Кротова, Ю. В. Кухарчук, Ю. І. Лоза, О. М. Машкін, В. В. Отрощенко, О. В. Симоненко, С. А. Скорий, Г. В. Степаненко, В. М. Степанчук, Р. В. Терпіловський, М. Т. Товкало, Б. В. Черкас, Т. В. Чухліб (якому помилково вказали інші ініціали – В.М.), С. Л. Юсов. Науковий керівник історичного розділу – академік В. А. Смолій.

Культурна і природна спадщина в Національному атласі України, на відміну від російського атласу, представлені лише в незначній мірі (3 карти), що є істотним недоліком. Це можна пояснити тим, що країна не має свого науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини, подібного до російського.

Якщо в Росії та Україні держава лише інколи виявляє інтерес до картографії та явно недостатньо її фінансує, то в Білорусі міркування державного престижу цінують набагато вище. 12 травня 1999 р. був підписаний Указ Президента Республіки Білорусь, на підставі якого Національний атлас країни почали готувати близько 450 фахівців з понад 60 організацій (з Національної академії наук Білорусі, провідних НДІ та вищих навчальних закладів, фахівці міністерств промисловості, статистики та

аналізу, а також з Республіканського унітарного підприємства «Белкартаграфія»). В результаті його створили швидко і опублікували у 2002 р.²⁵. Атлас містить 593 карти, що об'єднані в 19 розділів, один з яких присвячено історії.

Розуміючи, що в Національному атласі Білорусі історія може бути лише невеликим розділом, в цій країні було вирішено створити величезний фундаментальний історичний атлас науково-довідкового енциклопедичного рівня, який також можна вважати «візитною карткою країни». Якщо в Україні робота над «Великим Історичним Атласом України» тримається лише на ентузіазмі і подвижництві Ю. І. Лози та його однодумців з невеликого картографічного видавництва «Мапа», а в Росії справа обмежується появою сурогатів типу «Повного історичного атласу Росії»²⁶ (про який буде сказано нижче), то в Білорусі достатня державна підтримка виявилася значно соліднішою. Спочатку тут опублікували «Атлас історії Білорусі» як додаток до 6-ти томної «Енциклопедії історії Білорусі» (ознака того, що цей атлас належить до енциклопедичних)²⁷, а потім протягом трьох років був підготовлений і надрукований 1-й том «Великого історичного атласу Білорусі». Первісно передбачалося, що це буде видання в трьох томах, але нині вийшли друком уже три томи²⁸ і готується четвертий. Вже тепер можна сказати, що і за обсягом інформації, і за глибиною висвітлення історичних процесів на території країни, «Великий історичний атлас Білорусі» не має аналогів серед республік, що раніше належали СРСР.

Дійсно, найбільш розлого і всебічно історична тематика може бути відображена у спеціалізованому історичному атласі, але не кожен з них може бути енциклопедичним. Як відомо, завдання будь-якої тематичної енциклопедії – систематизація інформації з певної галузі знання, зокрема історичної. Ця система повинна бути зручною для отримання науково-довідкової інформації, звести можливі прогалини до мінімуму, містити посилання на статті, де можна знайти більш повні відомості з окремих питань. Якщо звичайна енциклопедія формується, як правило, за алфавітним принципом, то історичний атлас повинен відповідати: 1) хронологічному принципу, 2) територіальному принципу. Крім того, в такому довідковому виданні має бути коротка бібліографія, найважливіші ілюстративні матеріали, статистика, іменний, географічний і предметно-тематичний покажчики, часом функції енциклопедичної довідки виконує пояснювальний текст.

Для того щоб атлас міг вважатися енциклопедичним, він повинен відповідати наведеним вище вимогам, відображати новітні дані науки різнобічно і з якнайбільшою можливою повнотою, бути не спорадичним, а системним зібранням карт (карти повинні бути придатними для порівняльного вивчення, повинні доповнювати одна іншу, мати єдину шкалу населених пунктів, єдиний вигляд умовних знаків для повторюваних об'єктів і явищ, одну градусну сітку і т. д.). На практиці це буває далеко

²⁵Нацыянальны атлас Беларусі. Мінск.: Белкартаграфія, 2002. 292 с.

²⁶Полный исторический атлас России. М.: АСТ; Астрель, 2010. 224 с.

²⁷Атлас гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён (дадатак да 6-томнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі»). Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2004. 160 с.

²⁸Вялікі гістарычны атлас Беларусі: У 4 т. Т. 1. Мінск: Белкартаграфія, 2009. 248 с.; Т. 2. Мінск: Белкартаграфія, 2013. 351 с.; Т. 3. Мінск: Белкартаграфія, 2016. 352 с.

не завжди. Нерідко слово «енциклопедичний» додають до назви атласу в рекламних цілях, прагнучи переконати покупця, що саме це видання є найбільш повним. Відсутність належного зовнішнього контролю та обов'язкової наукової експертизи перед публікацією атласу тільки дезорієнтує читача.

Підготовка таких складних творів робить необхідною творчу взаємодію досвідчених фахівців різного профілю. Так, при підготовці першого навчального атласу з історії СРСР у 1946 р. була створена редакційна колегія, до складу якої увійшли професор К. В. Базилевич (один з авторів підручників з вітчизняної історії для вищої і середньої школи), І. А. Голубцов (автор кращих на той час історичних карт, доданих до підручників для вищої та середньої школи), історик-методист М. А. Зінов'єв. При цьому І. А. Голубцов, який не мав спеціальної картографічної підготовки, розробляв зміст макетів карт, погоджуючи їх з К. В. Базилевичем і М. А. Зінов'євим, а картографічне редагування здійснювала Л. П. Четверикова²⁹. Три частини атласу були видані в 1948–1950 рр. (містили, відповідно, 26, 18 і 49 карт) і з того часу на їх основі створювалися спрощені його версії аж до сьогодні, і тільки з появою приватних видавництв з 1997 р. почали з'являтися навчальні атласи з принципово іншим змістом.

Набагато більші колективи фахівців готували «Атлас офіцера» і «Морський атлас», що не мали аналогів у світі. Історичний розділ «Атласу офіцера», виданого у 1947 р. (перевиданий з доповненнями у 1973 і 1984 рр.), вперше охоплював всесвітню історію воєн від Стародавнього світу до закінчення Другої світової війни. Його готували багато істориків (особливо велику роль зіграли карти, підготовлені К. В. Кудряшовим), географи, картографи, військові фахівці. Правильно організована робота колективу дозволила створити історичний розділ атласу за єдиною програмою, його окремі частини пов'язані єдністю концепції та оформлення, в необхідних місцях на картах дані короткі тексти до зображуваних подій, що доповнюють легенду. Особливо докладно представлена військова історія XVIII – першої половини XX ст. При відображенні перебігу воєн добре використано метод показу від загального до конкретного (від загального огляду військових дій до окремих періодів та планів великих битв). А. Я. Марусов і Н. М. Терехов справедливо зазначають, що «справочную ценность атласа увеличивают удачно подобранные условные знаки специального содержания и применение на врезных картах изображения рельефа местности и лесов, что помогает лучше понять ход военных сражений»³⁰. У рецензуванні карт, яке передувало виданню атласу, брали участь кафедри військової історії та географії військових академій, Інститут історії АН СРСР тощо. Все це дозволяє вважати, що історична частина «Атласу офіцера» відповідає вимогам видання енциклопедичного типу. Не випадково в подальшому багато окремих карт звідси були запозичені для інших довідкових та енциклопедичних праць.

Ще вищий рівень (не перевершений досі) було досягнуто в знаменитому «Морському атласі», виданому Головним Штабом ВМФ СРСР. Його третій том, що складається з двох окремих книг настільного формату, а також двох томів описів до карт і

²⁹Караваева З. Ф. Некоторые вопросы создания исторических карт. М., 1956. С. 60–61.

³⁰Марусов А. Я., Терехов Н. М. Исторические карты и атласы // 50 лет советской геодезии и картографии. М., 1967. С. 322.

різних додатків (кожен з них має додаткові карти)³¹, став унікальним явищем у світовій історичній картографії. Розробку та складання авторських оригіналів історичних карт атласу, а також редагування їх спеціального змісту виконали редактори: Н. В. Беренштам, І. П. Гасс, Л. Г. Голованова, Л. С. Окунь, Л. А. Рутковська, Р. Г. Скринніков (згодом став доктором наук і автором багатьох книг з історії Росії IX–XVII ст.), Л. Ф. Ясінська та ін. Загальне керівництво цією роботою здійснював заступник відповідального редактора Морського атласу по III тому полковник Н. С. Фрумкін (колишній розвідник у Фінляндії). Залучення значного допоміжного персоналу дозволило якнайповніше використовувати фонди найбільших бібліотек і численні архівні матеріали, не відомі раніше науці. Деякі теми взагалі вперше були відображені в історичній картографії, зокрема, карти військово-економічного потенціалу XVIII – 1-ї половини XX ст.

Варто наголосити, що надзвичайно високий рівень «Атласу офіцера» і «Морського атласу» був досягнутий лише завдяки багаторічному державному фінансуванню. Це уможливило залучення до роботи провідних спеціалістів і забезпечення достатніх виробничих потужностей, щоб атласи були найкращими в світі. Міркування державного престижу (недоступні розумінню сучасних лідерів як Росії, так і України) і прагнення забезпечити вітчизняних фахівців найкращими довідковими виданнями призвели до того, що радянська історична картографія вийшла на лідируючі позиції, незважаючи на величезні втрати науки, що були наслідком кривавої політики більшовиків у попередні десятиліття.

Найбільш раціональна в світі централізована організація підготовки історичних атласів в СРСР (при всіх ідеологічних спотвореннях того часу) дозволила в 50-ті роки досягти пріоритету і в інших напрямках. Наприклад, у 1959 р. Головним управлінням геодезії і картографії було видано «Атлас истории географических открытий и исследований», що також не мав аналогів у світі. Укладачами карт тут були: Н. П. Аверченкова, В. І. Єгорова, Ю. Г. Казнова, А. А. Корольова, Л. Г. Лаліна, В. Н. Павлова, З. І. Сашко, Р. З. Худайбердіна. Консультантами і рецензентами – історики: А. Я. Абрамович, Б. В. Андріанов, Є. А. Беляєв, І. А. Голубцов, Д. В. Деопік, А. С. Завод'є, Г. Ф. Ільїн, Д. Г. Редер, Т. В. Степугіна, географи: Д. М. Лебедев, І. П. Магідович, Л. М. Ніколаєва, І. Г. Нордега, В. С. Самойленко, П. Є. Скачков, Б. Г. Удінцев, Г. Б. Яніков, картограф Г. А. Гінзбург та ін. Загальну роботу великого колективу очолювали відповідальний редактор К. Б. Мартова і начальник відділу історичних карт З. Д. Шум.

В атласі послідовно простежено накопичення географічних знань з найдавніших часів. Повністю тут був подоланий європоцентристський підхід: показано внесок в історію відкриттів і досліджень представників різних частин світу (мусульманських країн, Індії, Китаю та ін.), про яких вдалося знайти відповідні відомості. Інформація добре пов'язана із загальним перебігом історичного процесу. Значно пізніше з'явилися американський і англійський атласи географічних відкриттів, які також мо-

---

³¹Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Листы 1–45. [Л.], 1958; Т. III. Ч. 1. Описания к картам. [Л.], 1959; Т. III. Ч. 2. Листы 1–59. [Л.], 1963; Т. III. Ч. 2. Описания к картам. [Л.], 1966.

жуть претендувати на енциклопедичність³². У них особливо приваблює барвистість видання, великі пояснювальні тексти, розкішні ілюстрації (відсутні в радянському атласі), проте набагато менше приділяється уваги російським експедиціям і відкриттям, однак істотно більше інформації про мандрівників, маловідомих і невідомих, як в СРСР, так і на пострадянському просторі.

Успіхи історичної картографії в СРСР 50-х – першої половини 60-х років дозволили розпочати підготовку фундаментальних академічних атласів з історії СРСР, всесвітньої історії, історії КНР та ін. З ініціативи В. К. Яцунського у Києві розгорнулася підготовка атласу з історії України. Однак зміна ідеологічної кон'юнктури, некомпетентне втручання наглядових органів, свідоме спотворення із середини 1960-х років картографічних основ, що застосовувалися при створенні карт і атласів (внаслідок шпигуноманії), невиправдане засекречування безлічі картографічних джерел, скорочення державного (а іншого в той час бути не могло) фінансування призвело до поступового згасання цієї грандіозної роботи.

Спочатку припинилася підготовка «Атласу Всесвітньої історії» великого настільного формату, який повинен був включати більш ніж 400 сторінок 1000 основних карт, 270 карт-врізок, близько 200 діаграм³³. Неодноразово змінювалася концепція і навіть назва багатостраждального атласу історії України. Були спроби припинення роботи над ним, але вихід у 1980 р. у США «Історичного атласу України», підготовленого Іваном Теслею і Євгеном Тютюком під редакцією Любомира Винара (членами НТШ і Українського історичного товариства)³⁴, став важливим аргументом на користь продовження проекту, щоб дати відсіч «буржуазним фальсифікаторам». Особливо дратували партійних наглядачів над наукою відгуки та рецензії на американський атлас, де відзначалося, що це перший фундаментальний атлас історії України³⁵, хоча редактор атласу Л. Винар адресував його в першу чергу «для любителів історії і учнів українознавчих шкіл»³⁶.

Зрештою, 2 томи атласу історії України було підготовлено під керівництвом Ф. П. Шевченка і О. Є. Маркової в Інституті історії АН УРСР, проте постійні зміни вимог до змісту атласу в умовах краху СРСР і становлення незалежної України, а потім і припинення фінансування зробили його вихід неможливим, про що можна тіль-

---

³²Roberts G. Atlas of Discovery / Introduction by Sir Francis Chichester. Text by Gail Roberts. Maps by Geographical Projects. NY: Crown Publishers, Inc., 1973. 192 p.; The Times Atlas of the World Exploration. Edited by Felipe Fernández-Armesto. Cartographic direction: Alison Ewington, Martin Brown, Karen Tait. Original cartography: CHN Datamap, Oxford. London: Times Books. A division of Harper Collins Publishers, 1991. 286 p.

³³Марусов А. Я., Терехов Н. М. Исторические карты и атласы // 50 лет советской геодезии и картографии. М., 1967. С. 326.

³⁴Історичний атлас України / Опрацювали Іван Тесля і Євген Тютюко. Зредагував Любомир Винар. Монреаль, Нью-Йорк, Мюнхен, 1980. 190 с. = Historical Atlas of Ukraine. Prepared by Ivan Tesla, and Evhen Tiut'ko. Edited by Lubomir Wynar. Montreal, New York, Munich, 1980. 190 p.

³⁵Появився фундаментальний атлас історії України // Український історик. 1981. Ч. 1–4. С. 237; Stebelsky I. [Review] Ivan Tesla and Evhen Tiut'ko. Historical Atlas of Ukraine. Edited by Lubomyr Wynar. Montreal, New York, Munich: Ukrainian Historical Association, 1980. 190 p. // Український історик. 1985. Ч. 1–4. С. 228–229.

³⁶Історичний атлас України. Монреаль, Нью-Йорк, Мюнхен, 1980. С. 9.

ки пожаліти, бо, незважаючи на зміну концептуальних підходів до історії України, тут був зібраний величезний науковий матеріал, який можна було використовувати в дослідницькій роботі. На жаль, сектор історичної географії та картографії, який готував атлас, став жертвою реорганізацій (а нині фахівців з історичної географії та особливо історичної картографії в Інституті історії України НАН України практично не залишилося), матеріали, підготовлені до друку, почали зникати, а О. Є. Маркова змушена була звільнитися з посади і через деякий час поїхала жити до сина в США.

Так само безперспективно закінчилася історія роботи над фундаментальним атласом історії СРСР у Москві. Тривалий час Я. Є. Водарський намагався його опублікувати, але відсутність фінансування зробило це неможливим – підготовлений до друку величезний атлас роками припадав пилом за шафою в робочому кабінеті Я. Є. Водарського, а в 2010 р. (через три роки після його смерті) видавництва «АСТ» і «Астрель» опублікували дивний анонімний твір під назвою «Повний історичний атлас Росії»³⁷. Відповідальний редактор К. А. Залеський не захотів назвати авторів, обмежившись вказівкою, що тут міститься «более 200 исторических карт, большинство из которых подготовлено специально для этого издания профессиональными историками-картографами». На останній сторінці обкладинки атласу зазначено таку рекламу: «Не имеющий аналогов сборник исторических карт станет прекрасным помощником и для школьника, и для студента, и для профессионала». Насправді ж, це збірник непорозумінь. Перша ж карта окреслена на основі меж дореволюційних губерній, хронологічно відповідних часу між 1795 і 1807 рр. (!). Карти явно є авторськими макетами, котрі колись представляли у видавництво і вони повинні були пройти ряд етапів підготовки до друку, але їх видали без всяких пояснень і доопрацювання. Так, на другій карті збереглася навіть наклейка на міліметровці (!), де автор карти написав креслярським пером легенду. Можна припустити, що це як раз ті матеріали, які десятиліттями готували до друку в Групі історичної географії Інституту російської історії РАН, але не змогли опублікувати. Зрозуміло, в такому вигляді «Повний історичний атлас» не може вважатися енциклопедією, хоча містить унікальні авторські матеріали, що опинилися анонімними.

Повноцінного фундаментального історичного атласу енциклопедичного типу, який охоплював би всю історію Росії, поки не створено. Актуальними є також атласи з окремих проблем або періодів. Їхній аналіз зайняв би надто багато місця, тому обмежимося переліком найцікавіших видань за різними напрямками з практики різних країн.

На цей час найпопулярнішим в світі коротким енциклопедичним атласом світової історії є праця Германа Кіндера і Вернера Хільгеманна, що витримала багато видань. Атлас був створений в Мюнхені німецькою мовою³⁸, але простота пошуку інформації, відсылні виноска для продовження вивчення даного питання, прості і наочні

³⁷Полный исторический атлас России. М.: АСТ, Астрель, 2010. 224 с.

³⁸Kinder H., Hilgemann W. DTV-Atlas Weltgeschichte. Grafische Gestaltung der Abbildungen Harald und Ruth Bukor. Deutscher Taschenbuch Verlag. Band 1. Von den Anfängen bis zur Französischen Revolution. Mit Abbildungsseiten in Farbe. 1 Auflage September 1964. Band 2. Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart. Mit Abbildungsseiten in Farbe. 1 Auflage September 1966.

карти і схеми, зрозумілі для читача, спричинили переклади його англійською, болгарською, голландською, данською, іспанською, італійською, польською, російською³⁹, угорською, українською⁴⁰, французькою, шведською, японською мовами, готуються переклади в Естонії, Латвії, Лівані, Литві, Португалії, Румунії, Чехії. Цей атлас корисний в навчанні студента і в роботі університетського викладача. Однак для глибокого вивчення окремих історичних проблем окремої країни він непридатний.

Зниження рівня видавничої культури в сучасній Росії можна побачити на численних прикладах, зокрема за якістю історичних атласів. З'явилися цікаві розробки у вигляді великих регіональних історико-культурних атласів, проте всі вони робилися поспіхом (через умови фінансування) і тому містять чимало недоліків. Серед найбільш великих таких праць, які претендують на енциклопедичність, треба назвати атлас, присвячений історії, культурі та економіці Московської області⁴¹. Його творці свою книгу репрезентують читачам як «довідково-енциклопедичне видання – атлас». Керівниками проекту були А. П. Притворов, Н. П. Синицин, А. Н. Бушнев і Л. А. Терентьева, хоча автором проекту вказано П. А. Терського. Відповідальний редактор атласу – Є. В. Корнієнко, відповідальний редактор карт – Є. Я. Федорова, керівник картографічних робіт – Г. В. Борисова, редактори карт – Є. Я. Федорова, А. Л. Окатова, М. М. Карпова, Н. Б. Трохіна. У роботі брали участь 23 картографи. Серед авторів історичних карт були І. Ю. Стрікалов, С. Ю. Шокарев, А. А. Астайкін, С. З. Чернов, І. В. Гравес, В. А. Нізовцев, В. Н. Захаров, А. В. Белов, Є. Я. Федорова, В. В. Явецька, Е. Г. Істоміна та ін.

Зовні атлас справляє дуже гарне враження, але його зміст безсистемний: тут представлені карти, що реконструюють історію Східної Європи з епохи палеоліту, особливий наголос робиться на Підмосков'ї, багато чого запозичено з інших видань, є репродукції архівних і раритетних друкованих карт. При цьому репродукції таких карт виконано невдало: вони виглядають як красиві картинки, але спробам використовувати їх для наукового аналізу перешкоджає те, що багато дрібного тексту неможливо прочитати. Не завжди посилання на джерела зроблено коректно.

Послідовність карт за тематиками теж не має окресленої системності: за «Картой Московского уезда для отыскания смежных дач» (кінець XVIII – початок XIX ст., рукопис, туш, акварель. З колекції І. Є. Забеліна, с. 162–163) і межовим планом погосту Заворіна в Бронницькому повіті (с. 167) раптом слідують плани Бородінської битви 26 серпня (7 вересня) 1812 р., що показують його чотири фази (с. 168–170), потім – карти, які тематично вихоплюють то одне, то інше, без логічного зв'язку. Після того як читач ознайомився з картою сільського господарства Московської області 1959 р. (с. 270–271), раптом з'являються карти етапів заселення східними слов'янами теренів Росії та Білорусі в VI–XIII ст. (с. 283), походження гідронімів Московської області

³⁹Кіндер Г., Хильгеман В. Всемирная история / Пер. с 35-го немец. издания 2002 г. Научные редакторы перевода – А. И. Слюсаренко, А. Ф. Иванов. М.: Рыбари, 2003. 638 с.

⁴⁰Кіндер Г., Хильгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas / Пер. з німецької О. Ф. Савчука. Наукові редактори перекладу – А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Иванов. Київ: Знання-Прес, 2001. 631 с.

⁴¹Московская область: История. Культура. Экономика. М.: Феория, ДИК, 2005. 770 с.

(с. 285), центрів традиційних кустарних промислів у кінці XIX ст. (с. 299), а в розділі «Православие в Подмосковье» для чогось поміщений план Єрусалиму за часів Ісуса Христа (с. 324), як ніби Ісус був москвичем, або його заарештували римляни за відсутність московської реєстрації. В такому хаосі, звичайно, можна знайти багато цікавого матеріалу, але його виклад не відповідає критеріям енциклопедії.

Найбільш вдалі приклади регіональних атласів з переважанням історичної тематики були присвячені Бурятії та Башкортостану⁴². Завдяки достатнім коштам, виділеним з регіональних бюджетів, обидва вони зроблені на високому рівні. Особливо вражає подарункове оформлення атласу Башкортостану, що має розкішний футляр, книга видрукувана в Угорщині. Укладачі характеризують свій твір як «довідково-енциклопедичне комплексне видання з історії, культури та географії Республіки Башкортостан з найдавніших часів до наших днів», в якому «вперше цілісно, системно і з максимальною повнотою представлена інформація про Республіку Башкортостан як єдине ціле і по її окремим історико-культурним, економічним, природним і адміністративним областям. У виданні висвітлено історію та культуру всіх народів, що проживають на території Республіки Башкортостан».

Атлас, дійсно, дуже докладний, проте й він має окремі недопрацювання, прагнення швидше реалізувати отримані гроші на його підготовку і видання (що цілком зрозуміло). На обкладинці і титульному аркуші книги читаємо: «Башкортостан. Атлас. История. Культура. Этнография. Москва – Уфа: Изд-во «Феория», «Дизайн. Информация. Картография», 2007», але в кінці (с. 696), де подано повний бібліографічний опис, написано: «Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2007». Відразу виникають питання: на яку букву треба орієнтуватися при пошуку книги в каталозі? Куди і чому зникло видавництво «Феорія», яке очолює А. П. Притворов – один з керівників видавничо-картографічних робіт в цьому атласі? Сліди подібної недбалості можна знайти в багатьох місцях книги.

У роботі над атласом брало участь багато фахівців з Уфи і Москви, головним редактором був професор Башкирського державного університету А. І. Акманов, керівниками всіх розділів – тільки вчені з Уфи (І. М. Япаров, Ф. А. Сунгатов, І. Г. Акманов, Р. Г. Буканова, М. М. Кульшаріпов, Р. З. Янгузін, М. Д. Кієкбаєв, А. Ф. Нігматуллін). Авторами спеціального змісту карт були також (за винятком москвича С. Ю. Шокарева) башкирські фахівці: І. Г. Акманов, Р. Г. Галімова, Н. М. Кулбахтін, Н. А. Мажитов, А. Ф. Нігматуллін, А. І. Соломещ, І. М. Япаров. Не втручаючись у зміст атласу, видавничо-картографічні роботи здійснювали москвичі під керівництвом А. П. Притворова, А. Н. Бушнева і Ю. М. Ромашова. Спеціальний зміст карт розробив видавничо-продюсерський центр «Дизайн. Информация. Картография» (Москва).

Звертає на себе увагу, що в списку тих, хто брав участь, є директор Національної бібліотеки ім. А.-З. Валіді Республіки Башкортостан. Тут потрібні деякі пояснення. Башкир Ахмет-Закі Валідов (Валіді) брав участь в організації антирадянських

---

⁴²Историко-культурный атлас Бурятии. М.: Дизайн. Информация. Картография, 2001. 679 с.; Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. М.: «Феория», ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2007. 696 с.

заколотів, після їх придушень ховався в Хівинському ханаті й Бухарському еміраті, де майже три роки займався організацією басмацького руху в спілці з бухарським еміром. У 1935–1939 рр. видатний сходознавець Валідов викладав в університетах нацистської Німеччини, на початку 1943 р. отримав там ступінь доктора історії, виконував обов'язки особистого радника А. Гітлера у справах мусульманських питань, контактував з генералом А. Власовим у 1943 р., сприяв формуванню мусульманської дивізії СС, що діяла пізніше в Білорусі⁴³. У Москві його повинні вважати ворогом навіть більше, ніж Степана Бандеру. До речі, Бандера безпосередньо не керував воєнними діями, на відміну від Валідова. Проте Бандера й бандерівці вважаються лютими ворогами в сучасній Росії, як і в СРСР. Валідову ж поставлені пам'ятники в Ішимбаї, Сібаї й навіть у Петербурзі! В 1992 р. Національній бібліотеці Башкортостану було привласнене ім'я Валіди. У місті Ішимбай його іменем названо вулицю й Башкирську республіканську гімназію-інтернат № 2. У 2008 р. іменем Валіди названо вулицю в Уфі (колишню вулицю Фрунзе). 15 лютого 2010 р. відкрито меморіальну дошку Валіди в Уфі. В 2011 р. засновано пам'ятну медаль «Ахмет-Закі Валіди Тоган» – відомчу нагороду Академії наук Республіки Башкортостан. І все це не викликає жодного протесту в Москві, хоч це робиться в Росії, а не за кордоном. Валідова чомусь не називають кривавим націоналістом, який винен в загибелі безлічі червоноармійців, комуністів та совєцьких робітників. Зате навіть згадування про пам'ятник С. Бандері у Львові викликає в Москві істеріку, хоча це є втручанням у справи іншої держави.

Деякі місця в атласі, що стосуються етногенезу і найдавнішої історії башкир, викликають сумніви, зокрема розділи «О древнейших предках башкир» (с. 66–69), «Город Башкорт – древняя столица Башкортостана» (с. 94–97). Поверхово розглянуто цікаву історію Башкирського війська (до 1855 р. іменувалося Башкиро-мещеряцьким військом, що було на козацькому положенні) – в розділі «Кантонная система управления» (с. 204–207), де чомусь немає жодної карти. Цікаво представлено інформацію про народи Башкортостану, зокрема про українців (с. 444–447). Окремо подано довідкові відомості про міста й райони. Загалом атлас можна вважати корисною енциклопедією.

Серед спеціалізованих історичних атласів енциклопедичного типу особливу групу складають твори, присвячені Біблійній історії. З огляду на їхню популярність, можна припустити, що вони найпоширеніші в світі. У дореволюційній Росії найбільш відомим був невеликий за обсягом, але інформативний атлас Д. М. Берьозкіна⁴⁴. Він містить 36 сторінок тексту, 16 аркушів, на яких розміщені 35 карт (включаючи план Єрусалиму), 17 аркушів ілюстрацій (плани і зображення скінії, єрусалимського храму, синагоги, священних предметів, осіб старозавітної ієрархії і видів Палестини). У додатку вміщено таблиці біблійної генеалогії, метрології та хронології, алфавітний покажчик. Менш відомий також виданий в Петербурзі «Историко-географический

⁴³ Див., наприклад: Лесная Р. Эсэсовская метка на карте Уфы: Ветераны требуют переименовать улицу Ахмета Заки Валиди // Независимая газета. 2009. 7 апр.

⁴⁴ Библейский атлас: Наглядное пособие при чтении и изучении Библии. Составил Д. М. Березкин. Издание Училищного совета при Святейшем Синоде (под редакцией и с дополнениями К. Ф. Неслуховского). СПб., 1911.

атлас Палестини» єврейського громадського діяча, публіциста, біблеїста та історика Макса Соловейчика, що за змістом також є Біблійним⁴⁵. У 1994 р. атлас Д. М. Берюзкіна був перевиданий українською мовою, а нещодавно і російською⁴⁶. Біблійні атласи багато разів видавалися в різних країнах Європи та Америки⁴⁷, деякі з них перекладено російською мовою⁴⁸. Іноді такий атлас міститься у вигляді додатку до Біблії або до Біблійної енциклопедії⁴⁹. За тематикою до цієї групи близькі церковно-історичні атласи⁵⁰, найчастіше присвячені географії християнських конфесій в різні епохи, церковно-адміністративному поділу, розміщенню монастирів, церков і окремих святинь. У Росії цей напрям став напрацьовуватися лише нещодавно. Набагато менше атласів створено з історії та географії поширення ісламу, найбільш цікаві з них опубліковані англійською мовою⁵¹, один з них перекладено російською⁵². Відносно недавно у Москві було видано цікавий атлас «Религии мира»⁵³, призначений для поглибленого вивчення учнями 10–11 класів середньої школи (як додаток до навчального посібника «Религии мира: история, культура, вероучение»), але фактично

⁴⁵Соловейчик М. Историко-географический атлас Палестины. СПб., 1913. IV, 10 с., 18 карт.

⁴⁶Біблійний атлас. Наочний посібник для цікавих до Біблії / Пер. з російської та реставрація мап – «СЕТЕКС-ЛТД». К.: «СЕТЕКС-ЛТД», 1994. 120 с.; Библиейский атлас: Наглядное пособие при чтении и изучении Библии / Сост. Д. М. Березкин; Под. ред., с доп. К. Ф. Неслуховского. Репринтное издание 1911 г. СПб.: Альфарет, 2015. 64 с.; 16 л. карт; 15 л. ил.

⁴⁷The Times Atlas of the Bible. Edited by James B. Pritchard. L.: Times Books Ltd., 1989. 254 p.; Bible Atlas. Access foundation / Editor Zaine Ridling. Access Foundation, 2000. 132 p.; Schlegel W. Satellite Bible Atlas. Historical Geography of the Bible. 2008, 2011, 2012; The Moody Atlas of the Bible. Barry J. Beitzel. Cartographer: Nick Rowland F.R.G.S. / The Moody Bible Institute of Chicago. Chicago, IL: Moody Publishers, 2009; Hull C. and Jotischky A. The Penguin Historical Atlas of the Bible Lands. Penguin Group USA, 2013. 144 p.

⁴⁸Библия: Большой иллюстрированный атлас / Пер. с англ. Н. С. Соколовой. М.: Мир книги, 2005. 144 с.; Библиейский атлас. История и география библейских земель / Главный консультант Барри Дж. Бейцель. М.: АРТ-РОДНИК, 2007. 678 с.; Уилсон Н. С., Тейлор Л. К. Сборник библейских таблиц и карт / Пер. с англ. СПб.: Библия для всех, 2007. 608 с.; Шлегель У. Спутниковый библейский атлас. Историческая география Библии / Пер. С. Омельченко. Славянское Евангельское Общество, 2013; и др.

⁴⁹Наприклад: Атлас Библиейской истории // Библиейская энциклопедия. / Пер. с англ. [М.]: Российское Библиейское Общество, 1996. С. 311–345 (12-й розділ даної книги); Библиейский атлас // Библиейская энциклопедия. Путеводитель по Библии. 2-е изд., испр. / Пер. с англ. [М.]: Российское Библиейское Общество, 2004. (Ч. 12 даної книги).

⁵⁰Наприклад: Jedin H., Martin J., Latourette K.S. Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. Freiburg: Herder, 1970. 152, XXXVIII s.; Jedin H., Martin J. und Latourette K. Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. 257 mehrfarbige Karten und schematische Darstellungen. Kommentare. Ausführliches Register. Hrsg. von H. Jedin, K. Latourette und J. Martin, u.a. (Bearbeiter). Freiburg: Herder, 1987; Litak S. Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Lublin, 2006. 312 s.

⁵¹Nicolle D. Historical Atlas of The Islamic World. Thalamus Publishing, 2003; Ruthven M., Nanji A. Historical atlas of Islam. Cambridge: Harvard University Press, 2004. 208 p.; Sluglett P., Currie A. Atlas of Islamic History. Routledge, 2015. 112 p.

⁵²Николь Д. Мир ислама / Пер. с англ. Н. С. Соколовой. М.: ООО ТД «Изд-во Мир книги», 2007. 192 с.

⁵³Религии мира: Атлас. 10–11 классы. / Под общ. ред. Е. С. Токаревой, А. Л. Беглова. М.: Дрофа, ДИК, 2009. 64 с.

він корисний для наведення довідок навіть фаховим релігієзнавцям і студентам гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Тематичний зміст карт підготували історики Є. С. Токарева, А. Л. Беглов, В. А. Головіна, А. Б. Малишев, А. А. Ярликапов, філософ А. С. Горелов, культурологи Л. Г. Жукова, Н. В. Шабуров. В атласі стисло і наочно представлено найважливішу інформацію з прив'язкою до територій з історії релігій, починаючи від вірувань первісної епохи.

Неодноразово здійснено спроби створити атласи, що відображають різноманітний світ історії культури і мистецтва, навіть філософії і науки. Здається, це непосильне завдання, бо культура відображає все створене людиною як в матеріальній, так і духовній сферах. Та ще на початку ХХ ст. Дж. Бартолом'ю створив своєрідний атлас⁵⁴ для студентів, які вивчають літературу та історію, щоб географічними даними проілюструвати основні книги, що вони читають. Автор розумів, що в одному томі неможливо представити повну інформацію по всьому світу, тому основну увагу приділив Європі і особливо Великобританії, намагаючись відобразити насамперед те, що було цікаво з точки зору людини, яка вивчає англійську літературу. Звідси деяка хаотичність і суб'єктивізм у відборі матеріалу. Ймовірно, досить повний атлас з історії культури міг би скласти багато томів, але це вимагало б об'єднання зусиль вчених із багатьох країн при невизначеному фінансуванні проекту. Навіть німецький атлас культури, виданий напередодні Другої світової війни в п'яти частинах, міг відобразити тільки деякі аспекти⁵⁵.

Лише недавно у Великобританії з'явився атлас, виданий під редакцією Джона Оніанса, що є спробою висвітлити розвиток мистецтва Європи, Азії, Африки, Північної та Південної Америки, Австралії та Океанії в контексті світової історії з доісторичних часів до сучасності (за 40 тисяч років)⁵⁶. У роботі брали участь 68 фахівців з різних країн і частин світу. В результаті було створено цікавий барвистий атлас, що містить понад 300 карт і безліч ілюстрацій. Матеріал подано в хронологічних розділах, що дозволяє порівнювати розвиток мистецтва в різних частинах світу в один і той же час. У супровідному тексті аналізується вплив природних і соціальних факторів на розвиток мистецтва в різних регіонах світу. Атлас викликав заслужений інтерес у всьому світі, вже є переклади, зокрема, польською і російською мовами⁵⁷.

Іноді створюються історичні атласи задля ознайомлення з чужою культурою. З такою метою англійський літературознавець професор Сассекського університету Робін Мілнер-Галланд в співавторстві з Ніколаєм Деєвським створив «Культурний

---

⁵⁴Bartholomew J.G. A Literary and Historical Atlas of Europe. J. M. Dent and sons, Ltd. London. 1910. = A Literary and Historical Atlas of Europe. London: J.M. Dent & Sons, Ltd. New York: E.P. Dutton & Co. First Issue of this Edition. 1910. Reprinted – 1912, 1914, 1915. (Everyman's Library edited by Ernest Rhys. Reference). XIV + 245 p.

⁵⁵Deutscher Kulturatlas. Hrsg. Von G. Lüdtko und L. Mackensen. Bd. 1–5. Berlin, 1928–1938.

⁵⁶Atlas of World Art. Edited by John Onians. Cartography: Advanced Illustration Ltd., Congleton, Cheshire, UK. Printed in Singapore. London: Laurence King Publishing, 2004. 352 p.

⁵⁷Sztuka świata. Wielki encyklopedyczny atlas. Tytuł oryginalny: Atlas of World Art. John Onians (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. 352 s.; Атлас мирового искусства / Под ред. Дж. Онанса. Пер. с англ. М.: Астрель, АСТ, 2007, 2008, 2015.

атлас России и бывшего Советского Союза», виданий у Великобританії та Німеччині⁵⁸. Для іноземців він, безумовно, корисний як базова основа, але для дослідників з Росії, України чи Білорусі не є цінним джерелом інформації, бо викладає загально-відомі для нас відомості.

Більш глибокі дослідження зазвичай здійснює вчений, який народився і виріс в країні, яку вивчає багато років. Набагато більший інтерес в цьому сенсі представляють атласи з історії російської культури ростовського географа С. Я. Суцого⁵⁹, що не мають аналогів, а також друга частина 4-го тому «Национального атласа России», присвячена культурній спадщині країни. Вони мають енциклопедичний характер і можуть використовуватися для наведення довідок.

В останні роки в Росії з'явилися окремі цікаві новаторські атласи завдяки ентузіазму їхніх творців і успішному вирішенню проблем фінансування. Серед них величезний атлас (у трьох томах) пам'яток історії та культури Москви, які є об'єктами культурної спадщини⁶⁰. Перший том містить плани Москви різних епох (від початку XIX ст. до 1952 р.) в межах Центрального адміністративного округу, де міститься найбільша кількість об'єктів. Другий том відображає сучасне розміщення цих об'єктів у межах Центрального адміністративного округу (в масштабі 1: 6000), третій – в межах Північно-Західного, Північного, Північно-Східного, Східного, Південно-Східного, Південного, Південно-Західного, Західного, Зеленоградського адміністративних округів (у масштабі 1: 10 000).

В атласі є каталог об'єктів із зазначенням адреси кожної пам'ятки історії та культури. Крім будівель, на картах виділені також пам'ятки садово-паркового мистецтва, охоронні зони, заповідні території тощо. Проте уряд Москви, який профінансував видання атласу, продовжує знищувати історичну забудову російської столиці, не думаючи про наслідки. А саме тому патріотичні заклики берегти історичну спадщину і традиції сприймаються населенням як лицемірство. Але нащадкам тепер буде легше оплакувати те втрачене, що є складовою частиною матеріальної і духовної спадщини столиці і всієї держави.

Особливий вид історичних атласів (або комплексних атласів з історичними розділами) присвячений окремим містам. У СРСР першим таким твором був атлас, присвячений Ленінграду⁶¹, хоча він мав багато суттєвих прогалин, пов'язаних з офі-

---

⁵⁸Milner-Gulland R., Dejevsky N. Cultural Atlas of Russia and the Soviet Union. 1989; Milner-Gulland R., Dejevsky N. Weltatlas der Alten Kulturen. Rußland. Geschichte, Kunst, Lebensformen. München: Christian Verlag, 1996; Milner-Gulland R., Dejevsky N. Cultural Atlas of Russia and the Former Soviet Union. Checkmark Books, 1998.

⁵⁹Суций С. Я. Атлас русской культуры XVI–XVIII веков. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 1999; Суций С. Я. Атлас русской культуры XIX – начала XX века. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2000; Суций С. Я. Атлас российской культуры. М.: Дрофа, 2011.

⁶⁰Атлас объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) города Москвы / [Рук. проекта В. А. Шевчук; гл. ред. П. С. Уханова]. М.: Изд. дом Руденцовых, 2008. Т. 1. 238 с.; Т. 2. 256 с.; Т. 3. 288 с.

⁶¹Ленинград: Историко-географический атлас. М.: ГУГК при Совете министров СССР, 1977. 120 с.; Ленинград. Историко-географический атлас. Издание исправленное и дополненное. М.: ГУГК, 1981. 120 с.; Ленинград. Историко-географический атлас. 2-е изд. М.: ГУГК, 1989. 136 с.

ційною фальсифікацією історії, замовчуванням подій і біографій неугодних осіб. Тому атлас не може розглядатися як повноцінна енциклопедія, але в ньому є понад 100 карт і схем, діаграми і фотографії, що дозволяють простежити найважливіші аспекти життя в історії міста, побачити розташування багатьох пам'яток історії та культури, простежити зростання населення, розвиток промисловості, транспорту і т. д.

Такий атлас був унікальним для СРСР, але не для Європи. Ще у 1960-х роках Міжнародна комісія з історії міст (Commission internationale pour l'histoire des Villes) започаткувала грандіозний картографічний проект «Історичний атлас європейських міст» з метою формування підстав для науково обґрунтованих порівняльних історичних досліджень європейських міст домодерної епохи. Атласи повинні були виконуватися за єдиною програмою, але не кожне місто має достатні джерела і кошти для студій. Основою атласів були автентичні плани міст різних часів та картографічні реконструкції (якою займається саме історична картографія) міст від часу їх заснування до сучасності, доповнені текстовими матеріалами. Дуже цікавим виявився атлас історії Лондона, підготовлений у британській столиці і надрукований у Гонконзі⁶².

З часом цей проект набував популярності, і під титулом «Історичний атлас європейських міст» опубліковано близько 500 атласів європейських міст 18 країн. В Україні першим таким містом став Львів. Ще у 2011 р. було видано комплексний атлас міста, де історична частина була невеликою⁶³, а незабаром вийшов історичний атлас Львова⁶⁴ – перша публікація в Україні в серії Європейських атласів міст. Над цим історичним атласом працювали львівські фахівці в галузі історичної картографії, археології, історії архітектури, урбаністики, соціальної історії: М. Долинська, Ю. Диба, Т. Гринчишин, У. Іваночко, М. Капраль, У. Кришталович, Ю. Лукомський, І. Оконченко, О. Оконченко, В. Петегирич, Б. Посацький, А. Фелонюк, С. Ямелинець. Вперше тут відтворено розвиток території міста від заснування у XIII ст. до початку XXI ст. До речі, Росія таких атласів досі немає.

Цікавим, але рідким різновидом історичних атласів є історико-біографічні атласи (або атласи-персоналії). Першою спробою створили меморіальний біографічний атлас, присвячений видатній особі був атлас на честь герцога Мальборо, надрукований у Великій Британії⁶⁵. Він містить багато картографічних джерел, переважно схем битв, театрів воєнних дій, факсимільні відтворення деяких листів та інших документів. Але це видання не можна вважати енциклопедією – це збірка джерел. В СРСР двічі друкували історико-біографічний атлас, створений до 100-ліття з дня

---

⁶²The Times London History Atlas. Edited by Hugh Clout. London: Times Books. A division of Harper Collins Publishers, 1991. 191 p.; 2-d ed. – 1994. 191 p.

⁶³Львів: комплексний атлас / Авт.: О. І. Шаблій, С. О. Матковський, О. І. Вісьтак. К.: ДНВП «Картографія», 2011. 192 с.

⁶⁴Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів / Наук. ред. атласу М. Капраль. К.: ДНВП «Картографія», 2014. 95 с. + 42 карти.

⁶⁵Atlas to the Memoirs of John Duke of Marlborough; containing armorial bearings, facsimiles, maps, and military plans. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, 1820.

народження В. І. Леніна⁶⁶. Зміст карт розроблявся в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, в розробці авторських оригіналів карт брали участь досвідчені картографи: Т. В. Артеменко, Е. Г. Галіулліна, І. Я. Сукенік та ін. Старшими редакторами атласу були Н. А. Смірнова та З. Х. Фільгус. Природно, що атлас мав відображати ідеалізовану біографію вождя партії і засновника СРСР – кожен факт ретельно перевірявся і піддавався цензурі. За характером подачі матеріалу атлас можна визнати енциклопедичним, але його зміст був далеким від історичної правди.

Під враженням виходу радянського атласу почали готувати подібне видання на Кубі, де було вирішено увічнити пам'ять про Хосе Марті. Після ретельної роботи у Гавані був виданий чудово оформлений атлас⁶⁷, який всебічно висвітлює життя і діяльність цього національного героя Куби. Бажаючи виглядати прикладом для всієї Латинської Америки, кубинці вирішили увічнити також пам'ять про національного героя всієї Латинської Америки – Симона Болівара, але цей атлас виявився істотно меншим за обсягом⁶⁸.

В Україні перший історико-біографічний атлас був присвячений 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка⁶⁹. Хоча укладачі цього твору розглядають його як ілюстроване науково-популярне видання, він став своєрідною картографічною енциклопедією життя і творчості великого поета і художника. Незважаючи на деякі недоліки⁷⁰ (які можна виправити), атлас варто перекласти російською та англійською мовами для пропаганди української культурної спадщини за кордоном.

Для деяких народів надзвичайно важливе значення має підтримка культурних зв'язків і свідомості національної єдності численної діаспори з історичною батьківщиною (особливо для євреїв, вірмен). Одним із важливих засобів для здійснення цієї мети є створення атласів, що картографічно відображають історію народу. Особливо відомі атласи, присвячені історії євреїв. Деякі з них можуть розглядатися як своєрідні енциклопедії, зокрема виданий під редакцією Елі Барнаві⁷¹. В Ізраїлі чітко розуміють, що без підтримки єврейської діаспори держава не виживе, і роблять все для того, щоб представники діаспори не забували про місце походження загальних предків, про історичне коріння релігії та культури. Ця багатогранна робота дає свої плоди.

⁶⁶Ленин: Историко-биографический атлас. М.: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; ГУГК при Совете министров СССР, 1970. [4], 70 с.; Ленин: Историко-биографический атлас. 2-е изд. М.: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; ГУГК при Совете министров СССР, 1972.

⁶⁷Atlas histórico-biográfico José Martí / Autor del proyecto general del Atlas Reinaldo Espinosa Goitzolo. Autores de los mapas: Reinaldo Espinosa Goitzolo, Manuel Mon León, Armando Azcue Berard. Editado por el Instituto Cubano de Geodesia y Cartografía y el Centro de Estudios Martianos. [La Habana], 1982. 120 p.

⁶⁸Atlas mínimo histórico, biográfico y militar de Simón Bolívar / Espinosa Goitzolo R. La Habana: Pueblo y Educación, 1988. 63 p.

⁶⁹Атлас «Шляхами Великого Кобзаря». К.: ДНВП «Картографія», 2014. 88 с.

⁷⁰Див.: Авраменко А. Атлас, посвященный Тарасу Шевченко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 44. Донецьк, 2017. С. 7–14.

⁷¹A Historical Atlas of the Jewish People. From the time of the Patriarchs to the Present. General editor Eli Barnavi. English edition editor Miriam Eliav-Feldon. Cartography Mishel Opatowski. London: Hutchinson, 1992. XII, 299 p.; Исторический атлас еврейского народа со времен праотцев до наших дней / Под ред. Э. Барнави. Пер. с англ. В. Гопмана. М.: Книжники, 2014. 375 с.

Зовсім інший історичний досвід демонструє Україна. Якраз зараз, коли населення держави скорочується, а українська діаспора в Росії та інших країнах асимілюється і поступово щезає, треба вдаватися до термінових заходів зі збереження українського етносу в усьому світі. На відкритті ІХ Конгресу СКУ Президент України Віктор Ющенко казав: «Українці за кордоном та українці в Україні – єдиний національний організм». На жаль, цього зараз не розуміють в Україні ті, від кого залежить прийняття рішень.

Навіть в умовах російської агресії, коли українські громадські організації в Російській Федерації позбавлені можливості нормально функціонувати, знищена єдина державна бібліотека української літератури в Москві, а її колишнього директора засудили за сфальсифікованою справою, коли десятки мільйонів росіян, очманілих від пропаганди, демонструють своє історичне та культурне невігластво, а представники української діаспори в Росії зачаїлися в страху, навіть не сподіваючись на чийсь підтримку, необхідна контрпропаганда. Поряд з викриттям офіційної брехні перед світовою громадськістю, треба поширювати правдиві історичні знання, знайомити всі народи з внеском українського народу в світову культуру і науку.

На жаль, навіть у кращі часи працівники МЗС України та її Генеральних консульств у Росії не чинили реальної допомоги українській діаспорі. Закривши Генеральне консульство у Владивостоці, офіційний Київ зрадив українців Зеленого Клину (Далекого Сходу), бо тепер найближче до них Генеральне консульство розташоване в Новосибірську. Цікаво, що Румунія знаходить кошти для утримання аналогічного дипломатичного представництва в Ростові-на-Дону, хоча зустріти в тому місті румуна нелегко. Однак всі спроби домогтися від колишнього генерального консула В. С. Плохія підтримки будь-якої ініціативи Краснодарській крайовій громадській організації «Співдружність Кубань–Україна» закінчувалися його словами: «Ми не можемо втручатися у внутрішні справи Росії»⁷², хоча мова йшла про українську діаспору.

Корисну роботу директора Національного культурного центру України у Москві В. Мельниченка, який написав і видав фундаментальні книги про життя і діяльність Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, М. С. Грушевського у Москві⁷³, припинено його незрозумілим звільненням з посади. Зараз цей культурний центр, що колись був предметом гордості, перебуває в злиднях – він не отримує з Києва навіть коштів на оплату

---

⁷²Скибицкая И. М. Из истории одной переписки, или Нужны ли украинцы Кубани Генеральному консульству Украины в Ростове-на-Дону? // Кубань–Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 4. Краснодар – Киев: «ЭДВИ», 2010. С. 333.

⁷³Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. 480 с.; Мельниченко В. Шевченковская Москва. Авторская энциклопедия-хроноскоп. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. 768 с.; Мельниченко В. Гоголівська Москва: Авторська енциклопедія-хроноскоп. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. 832 с.; Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Друзі мої єдині»: (десять постатей у поетовому житті). М.: Домашня бібліотека, 2013. 704 с.; Мельниченко В. Михайло Грушевський у Москві: Авторська енциклопедія-хроноскоп. К.: Либідь, 2015. 565 с.; Мельниченко В. Москва у творчій долі Тараса Шевченка. М.: Домашня бібліотека, 2015. 496 с.; Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Шевченко – святий національний прапор»: 100 історій і розповідей про двох українських геніїв. К.: Либідь, 2017. 440 с.

охорони будівлі. Тому сподіватися на те, що українські чиновники раптом почнуть піклуватися про українців Росії не доводиться.

Проте дуже важливо донести до громадян Росії розуміння того, який колосальний внесок у розвиток культури, науки та економіки їхньої держави внесли українці. Дуже багато політиків, військових, діячів Церкви, якими пишається Росія, були українцями за походженням, або мали українське коріння. Деяка робота в цьому напрямку ведеться українськими вченими⁷⁴, але їхні публікації майже ніхто не знає в сучасній Росії. Було навіть видано невеликий історико-демографічний атлас «Українці. Східна діаспора», що базується на даних переписів 1897–1989 рр. (автори карт: В. Наулко, А. Поріцький, І. Винниченко, Р. Сосса)⁷⁵, але він лише наочно демонструє процес вимирання діаспори. Ніяка інша тематика там не розглядається.

Історики, які представляють українську діаспору в Росії, намагалися почати роботу над створенням енциклопедії, присвяченій цій діаспорі, але тільки В. Черномаз зумів опублікувати невеликий авторський енциклопедичний довідник про українців Далекого Сходу⁷⁶, де карт немає. Без підтримки України зараз українські вчені, які мешкають у Росії, не зможуть здійснювати дослідження з цієї тематики – в сучасній Росії вони не фінансуються і не підтримуються навіть на моральному рівні. Вчені, які проживають в Україні, не мають достатнього матеріалу про українську діаспору в Росії, особливо про її сучасний стан. Тому необхідно організувати творчу взаємодію, хоча відповідно до російського законодавства тепер, щоб вважатися іноземним агентом, досить отримувати будь-які кошти з-за кордону. Однак рішення знайти можна, якщо буде зацікавленість з боку України.

В умовах різкого загострення російсько-українських відносин і штучного згортання діяльності українських громадських організацій з 2014 р., необхідно відтворити комплексну картину внеску українців у розвиток російської державності, науки і культури. Це має сприяти ліквідації прогалин у знаннях, викликаних жахливою некомпетентністю осіб, відповідальних за прийняття рішень, розвінчати помилкові стереотипи, допомогти виробити позитивні рішення, спрямовані на подолання конфлікту і пошук розумних компромісів. Даний проект особливо перспективно реалізувати у вигляді історико-культурного атласу енциклопедичного типу «Українці Росії» (українською, російською та англійською мовами).

Тематичні розділи пропонованого атласу могли б виглядати так:

- Розселення українців на території Росії в XVII–XXI ст.

---

⁷⁴Сергійчук В. Що дала Україна світові. К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. 288 с.; Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Автори: В. О. Горбик, В. Є. Герасимчук, В. М. Даниленко, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, О. Н. Кубальський. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 276 с.; Сергійчук В. Північний Кавказ: українські аспекти заселення, розвитку господарства та національної свідомості. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. 292 с.; Ідзьо В. Українська діаспора в Росії, українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія. Львів, Вид-во Університету «Львівський Ставропігон», 2015. 240 с.; та ін.

⁷⁵Українці. Східна діаспора. Атлас / Авт. передм. В. Наулко; Відп. ред. атласу Р. Сосса. К.: Мапа ЛТД, 1993. 24 с.

⁷⁶Зелений Клиן (Український Далекий Схід): Енциклопедичний довідник / Укл. В. Черномаз. Владивосток, 2011.

- Господарська спеціалізація українського населення Росії за переписом 1897 року.
- Внесок українців у приєднання Сибіру і Далекого Сходу до Росії.
- Внесок українців у розвиток російської культури в XVII–XVIII ст. (за різними напрямками)
- Церковні діячі українського походження на території Росії в XVII – на початку XX ст.
- Митці українського походження в російських губерніях у XVIII – на початку XX ст.
- Письменники, поети і видавці українського походження в російських губерніях в XVIII – на початку XX ст.
- Внесок географів і етнографів українського походження в російську науку в XVIII – на початку XX ст.
- Українські вчені в російських університетах та Академії наук в XIX – на початку XX ст.
- Російські губернатори українського походження в XIX – на початку XX ст.
- Політика «українізації» в 1920-х рр. – 1932 р., її підсумки та згорання.
- Видатні вчені українського походження в історії СРСР.
- Внесок найвизначніших вчених і конструкторів українського походження в створення військово-промислового комплексу СРСР і освоєння космосу.
- Видатні діячі культури та мистецтва українського походження в історії СРСР.
- Українські громадські організації, навчальні заклади та друковані видання на теренах Росії в 1991–2017 рр.
- Трудові міграції українців на території сучасної Росії.
- Елементи української культури за даними етнографічних досліджень в регіонах Росії в кінці XX – на початку XXI ст.

В атласі повинні бути представлені короткі біографічні довідки і портрети видатних діячів українського походження, список рекомендованої літератури. Ілюстрована книга «Українці Росії: Історико-культурний атлас» повинна мати довідково-енциклопедичний характер, що не виключає популярного викладу, доступного для сприйняття масовим читачем. Наочність, що досягається як засобами картографії, так і ілюстраціями, повинна створити позитивні зорові образи і сприяти кращому освоєнню матеріалу.

Такий атлас буде корисним як широкому споживачеві, так і різним фахівцям, що мають відношення до української тематики, викладачам, студентам і школярам, всім, хто цікавиться реальною історією українців, що живуть на теренах Росії. Він сприятиме спростуванню міфів і фальсифікацій, що поширилися останнім часом.

Перелік запропонованих тем носить попередній характер і повинен бути доповнений в процесі роботи. Для ефективної праці потрібне залучення компетентних фахівців, в тому числі з представників української діаспори в Росії. Проект може бути розширений за рахунок охоплення всієї території пострадянського простору. В такому випадку назва зміниться на: «Українці Східної діаспори: Історико-культурний атлас».

Досвід роботи над створенням картографічних творів свідчить, що це ефективний спосіб підвищити імідж країни і народу в світі, самооцінку представників нації, історію та культуру яких наочно і яскраво відображено у вигляді барвистих і насичених фактами історичних атласів.

HISTORICAL ATLAS AS A TYPE OF ENCYCLOPEDIAS (MONITORING AND PROPOSES)

The article analyzes types of historical atlases of the encyclopedic level. Particular attention is paid to the experience of creating historical atlases in the USSR, Russia, Ukraine, Byelorussia, Great Britain, and the USA. The idea of creating an encyclopedic atlas is proposed: Ukrainians of Russia: Historical and Cultural Atlas.

Keywords: *historical atlas, historical and cultural atlas, historical cartography, encyclopedia.*